

КУПАЛЬСЬКІ ОБРЯДОВІСТЬ ТА ПІСЕННІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ СЕЛАХ ПІВНОЧІ МОЛДОВИ

Надія Пастух

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
відділ фольклористики, Інститут народознавства НАН України (УКРАЇНА)
79000, м. Львів, проспект Свободи, 15, e-mail: npastukh@gmail.com
UDC: 398.332.3:398.8(=161.2:478-22)

ABSTRACT

On the basis of the field materials, the features of Kupalo rituals and songs in the Ukrainian villages of the Northern Moldova are analyzed in the article. The Kupalo holiday, that in some regions still remains the living component of ritual culture of the Moldavian Ukrainians, is displayed with the involvement of broad knowledge about the functioning of this ritual complex in different cultures of different regions of Ukraine.

Key words: Kupalo, Kupalo rituals, Kupalo songs.

У статті на основі польових записів проаналізовано особливості купальських обрядовості та пісенності в українських селах півночі Молдови. Свято Купала, яке подекуди ще й сьогодні залишається живою органічною складовою ритуальної культури молдовських українців, висвітлено із залученням широкого кола відомостей про функціонування цього обрядового комплексу в традиційній культурі різних регіонів України.

Ключові слова: Купала, купальська обрядовість, купальські пісні.

Незважаючи на те, що купальські обрядовість та пісенність українців порівняно повно представлені, ґрунтовно осмислені в фольклористичній науці¹, вони й далі продовжують інтригувати дослідників, спонукаючи до нових наукових розвідок [2]; [1]; [6]. Проте цей сегмент народної обрядово-пісенної культури на окремих ділянках української етнічної території, зокрема на тих теренах, які йменуємо «периферійними» (у сенсі територіальному, і як наслідок – науковому: як тих, що залишалися на периферії вивчення) ще й сьогодні залишається майже не фіксованим та слабо дослідженим. Одним з таких «малоосвоєних» із фольклорного погляду регіонів виявився терен українсько-молдовського пограниччя, передусім його закордонний відтинок. Відгомін давніх купальських містерій знаходимо і в українських селах Молдови, на описі та аналізі яких вважаємо за доцільне зупинитися детальніше².

Важливою подією в річному календарі українця Молдови було купальське свято, яке тут, як і на теренах України та й загалом поміж слов'ян, вважали за певну сакральну точку часу. Передусім повскрізно збережене в українських селах Молдови уявлення про надзвичайну акумуляцію природних сил у цей день. Скажімо, у більшості обстежених сіл свято Івана Купала є «офіційною» порою збирання лікарських трав, позаяк саме тоді рослини набувають неабияких цілющих властивостей, стають «дуже лічебні». Хоча тут, як і на Поділлі, Подніпров'ї і Лівобережжі, респонденти згадують про ще один придатний для зби-

¹ Історіографія цієї проблеми детально подана у працях Ю. Климця та А. Завальнюка [5]; [2].

² Жодна з праць, у яких збирачі та дослідники представляли фольклорну традицію українців півночі Молдови, не висвітлювала купальських обрядодій та пісенності [8]; [3]; [10].

рання лікувальних трав день – Симона Зілопа [5, с. 82], а також дотримуються й традиції рвати зілля на молдовське свято Синзієлі (Синзеєлі, Синзеєні).

Так само утрималося в пам'яті молдавських українців переконавання про те, що саме в купальське свято сонце грає або купається: «Сонце купалосі... Як? Ну, купалосі. Тако, в воді. Таке казали. А я вийшла на город та й дивиласі. Зійшло сонце та й отако: прамо водов таляпало і купалосі. Таляпало в воді. Крутилосі по воді – купалося. Я це бачила» [17]; [16]. Тут, як і скрізь в Україні, день Івана Купала, як момент «повороту» сонця на зиму, служить певною рубіжною точкою в народному календарі, наприклад, після нього вже дозволено купатися чи їсти плоди певних садових культур¹.

У деяких селах до сьогодні вдається зафіксувати спогади про обрядові чинності та супровідну пісенність, приурочені до купальської події. Такі спомини збережені головню в поближніх до Дністра селах, які межують із Вінницькою областю, як-от: сс. Наславча, Каларашівка, Кодряни Окницького р-ну; с. Марамонівка Дрокіївського р-ну; а також у поодиноких поселеннях, розташованих углиб Молдови, а саме: с. Баронча Дрокіївського р-ну, с. Суворівка Фалештського р-ну. В інших місцевостях записуємо лише фрагментарні описи купальських обрядодій без пісенного коментарю (сс. Проданешти, Николаївка Флорештського р-ну, с. Яблони Глодянського р-ну, с. Нова Чолаківка Фалештського р-ну). Окрему групу матеріалів становлять спогади про хід купальських свят в Україні, зафіксовані від українців, дитинство яких проминуло на рідній землі.

Обрядові чинності було зосереджену навколо двох важливих етапів – виготовлення із зелені та прикрашання купальських атрибутів (ляльки, вінків) й обрядодій біля водоймищ. Про розпалювання багаття як один із центральних в Україні актів купальської обрядовості у селах Молдови майже не згадують. Поодинокі і часто невпевнені спомини про купальську ватру стосувалися обрядовості с. Кодряни Окницького р-ну, с. Яблони Глодянського р-ну та с. Суворівка Фалештського р-ну. Приміром, щодо с. Суворівка зафіксовано таке: «На Івана Купала в нас палили. На долині була толока, кругом вода. На долині збиралися діти, хлопці і дівчата. Скакали через костри. Скакали – тоже казали, щоб очиститись» [14]. Зазначмо, що в північній Молдові культ вогню найповніше об'єктивізується у передвеликодньому обрядовому розкладанні вогнища. Принагідно варто сказати, що мешканці Молдови з винятковою шанобою ставляться передусім до водної природної стихії, про що, зокрема, свідчить щонайменше традиційний спосіб облаштування колодязів, відтак вогонь посідає помітно другорядне значення. Такі «стихийні» пріоритети, можливо, зумовлені гарячим та сухим кліматом Молдови. Зрештою, вже й на Поділлі вогнище, як зазначає дослідник купальських обрядовості і пісенності А. Завальнюк, «трапляється рідше» (порівняно, скажімо, із Волинню) [2, с. 39], а на півдні цього регіону про багаття (як і про стрибки через нього), як правило, взагалі не згадують [9, с. 90].

Учасниками купальських обрядодій, за спогадами інформаторів, були в основному дівчата або дівчатка. Хлопчачо-парубоча публіка здебільшого пасивно спостерігала і втручалася в перебіг церемоніалу лише на завершальній частині свята, коли необхідно було ловити пущений на воду вінок, розривати обрядову ляльку чи обливати водою дівчат. Більшість інформаторів розповідають про традицію в'язання (плетення) зі свіжої зелені хреста: «На Івана Купала в'яжуть хрест з квіток» (Наславча); «рвуть квіти і потом робля хрест» (Кодряни) [15]. Утім за детальнішого розгляду матеріалів стає зрозумілим, що йдеться про антропоморфну фігуру, хрестоподібна форма якої відповідає спрощеному уявленню про людську тілобудову. Зіставлення різних свідчень переконує в тому, що в усіх випадках йдеться про виготовлення людиноподібної ляльки: «А з квіток... роблять так як хрест. Та й нисут там, де вода. Роблять сюди голову. Та й кладут з вишень вуха» (Марамонівка); «Шукаємо того бур'яна... І бересі нарвеш, і зробила тіпа чоловічка. Туда розділила – гет у цей бік і в цей бік – ноги. Тут тоже зірвала, накрутила бур'яну – зробила тіпа голови і руки» (Баронча) [16]. В інших селах респонденти прямо вказують на те, що вони виготовляли ляльку, а в одному випадку вдається навіть зафіксувати залучення до обрядів хлопця, який мав виконувати роль персонажа Івана Купала: «На середині [кола. – Зап.] сидит Іван, вже котрого просим... Хлопця – щоб сидів насередині. Бо ше треба упросити, бо ше

¹ Пор. в поближніх районах України: [7, с. 32].

не хтят хлопці» (Суворівка) [15]. Хрест скрізь називали чоловічим ім'ям Івана Купайла або просто Івана (Івайла) чи Купала (Купайла). На позначення дії виготовлення ляльки побували слова робити, в'язати, плести, а матеріалом слугували польові чи лісові квіти, часто однойменні – івайло, іван, івана-купала 'петрів батіг', а також купчаки, самосійки, айстри, соняшники. Для надання купальському атрибуту більшої магічної та зцілювальної сили бур'яни для їхнього виготовлення ходили рвати часто до схід сонця, а починали готувати Івана та вінки вдень. Окрім того, залежно від місцевості Івана могли убирати (украшати) вишнями і черешнями (як правило, зібраними в китички або сплетеними кукурузкою), яблуками, виноградом, печивом, цукерками, бубликами. Прикрашання головного купальського атрибута, а також вінків вишневими чи черешневими ягодами, яблуками – характерна регіональна риса купальського обряду на вінницькому Поділлі [5, с. 68-69]; [9, с. 90]. У селах півночі Молдови купальський атрибут могли оздоблювати також й галузинням квітучих огірків, що так само перегукується із подільсько-волинською традицією декорувати Івана цвітом плодоносних городніх культур [5, с. 68].

Подекуди існувала й традиція виготовлення купальського диригця (с. Нова Чолаківка), гильця (Проданешти), яке так само йменували і в такий же спосіб прикрашали та обрядово використовували. Якщо на Поліссі та Волині купальське деревце виготовляли з сосни, берези чи вишні [4, с. 15], то в Бессарабії, як і на Поділлі, використовували вербу. У багатьох місцях на Івана Купала сплітали ще й вінки, які готували, як правило, паралельно з купальською лялькою 1. Для приготування вінка використовували петрів батіг, кульбабу, ромашку та інші рослини. Цікавою є традиція виготовлення Івайла у с. Каларашівка Окницького р-ну, що синтезує в одному ритуальному предметі купальські деревце, вінок та ляльку: «На Івана Купала робили Івайла з верби... Брала деревце молоде, таке що згиналося – зв'язували, робили кочало (коло). Начіплювали на него вишень, пряників, конфет, всього поначіплюєм, цвітки – купчаки» [15]. У сс. Яблони, Білявинці, Суворівка, Цамбула вінок зі свіжої зелені був єдиним ритуальним предметом купальських свят.

Кульмінацією святкування тут, як і в Україні, були обрядодії біля водоймищ, під час яких учасники занурювали купальські атрибути у воду, пускали на неї вінки та обливалися нею. Разом з тим про характерне для українських теренів попереднє вшанування Купайла, співання біля нього пісень та кружіння дівочього хороводу респонденти не згадують (окрім фрагментарного спомину зі с. Суворівка [15]). Отже, виготовивши Івайла, його повскрізно несли до Дністра або будь-якої іншої водойми купати: «І купають в Дністрі, співають: «Йдіть, люди, дивитса, буде Іван топитса» (Наславча); «Та й ішли на Дністер та й будто би купали Івана» (Каларашівка); «Та й йдуть на став, та й той хрест купають» (Кодряни) [15]; «Робимо ляльку с різних растений і купаім її вечером» (Баронча); «Купають то... гильце, і потом вже йдуть, співають з ним» (Проданешти). Купання хреста-Івана полягало в тому, що ритуальний предмет кидали (клали, пускали) на річку (озеро) та обхлюпували водою: «Клали на воду та й там відти хлюпали води. Та й купали його, купали. Та й витягали відци. Та й брали додому... Тричі покупаім Івана» [16]. У деяких селах пощастило зафіксувати й народне мотивування таких дій: Івана купали для того, «шоб Бог давав дощ» (Проданешти), «так шоб дав Бог дощ... Просят дождя» (Баронча) [16].

Після купання відбувалися ритуальні знищення, розривання ляльки на частини та поділ між усіма учасниками обряду: «І потому розбирають. Усім дають цвіточки, канфети – дітьом» [15]; «Потом каждая тянула собі: хто голову, хто руку, хто ногу»; «Та й витягали відци. Та й брали додому. Та й ділилися тими квітками» [16]. Іноді хлопці, які долучались до дійства під час нищення Івана, намагались й собі увірвати більшу його частину (Проданешти). Ляльку використовували передусім як засіб, що стимулює родючість землі (розкидали на городі, особливо на огірках), а також як лікувальний засіб в народній медицині та ветеринарії. Виразну паралель до таких дій містить обрядова традиція сербів, болгар та східнороманських народів (румунів, молдован), які виготовляли чоловічу антропоморфну фі-

¹ Варто згадати, що в деяких селах вінок зі свіжої зелені був єдиним ритуальним предметом Купальських свят (с. Яблони Глодянського р-ну, с. Білявинці Бричанського р-ну, с. Суворівка Фалештського р-ну, с. Цамбула Синжерейського р-ну).

гуру (Калоянул, Скалоянул, Герман), ховали її, співаючи пісеньку-прохання про дощ [5, с. 62].

Обов'язковою частиною купальського свята було ворожіння за пущеними на воду вінками, характерне переважно для подільського ареалу [5, с. 46]. Відповідно до місцевих уявлень доля дівчини могла залежати від того, як швидко поплив її вінок порівняно з іншими (у такій почерговості відбуватиметься шлюб), хто саме з хлопців спіймав її вінок (він буде судженим). Під час купання іванівських атрибутів або на завершення урочистостей відбувалося ритуальне обливання водою учасників обрядодій.

Збереглися в українських селах Молдови і згадки про обов'язкову купальську трапезу, якою завершувалося дійство. Тут, як і на Поділлі [9, с. 92]; [5, с. 80], традиційною стравою під час обрядової вечері були вареники з вишнями (рідше – з іншими ягодами): «Та вже там кажим: «Мамуню, ми бдем робити Івана Купайла. Та йдіт і щос нам зготуйте». Та вже вони нам варя вареники. Та ми вже скупаїм Івана та й приходим. Та такі довольні. Наїлиса вареників» [16].

Купальські пісні на окресленому терені побутували ще на початку 1950-х рр. переважно у формі коротких приспівок-коментарів до обрядових дій, як от: «І купають в Дністрі, співають: «Йдіть, люди, дивитса, буде Іван топитса» (Наславча) [15]; «Івана Купайла, / Ми тибє скупаїм, / На воду спускаїм» (Марамонівка) [16] або «На Івайла, на Купайла. / Йа Іванко купав / Та головку зломав. / На Івайла, на Купайла» (Каларашівка) [15]. Проте саме ці коротенькі приспівки з мотивом купання і потоплення обрядової ляльки вважаємо за найдавніші в даному циклі, оскільки вони безпосередньо коментують кульмінаційний момент купальського комплексу. Нерідко збереженою в пам'яті залишається лише найбільш стійка рефренна частина тексту «Івана на Купайла!» чи «На Івана, На Купайла!» Загалом типові для обстежуваних земель купальські мотиви Іван купається, Іван сіє гречку, гречка цвіте – Іван росте, Іван губить ключі мають яскраво архаїчний характер і майже не збережені в купальській традиції інших регіонів на материзні. Аналогії до цих мотивів віднаходимо в найраніших записах з терен Поділля, які здійснив З. Доленга-Ходаковський, як-от:

На Івана, на Купайла
Що Іван діє? Гречку сіє... [12, с. 113];

На Івайла, на Купайла!
Шо наш Іван діє? Гречку сіє... [15].

Найявний у багатьох фіксаціях з півночі Молдови мотив Іван зламав голову («На Івана, на Купала! Йа Іванко купав Та головку зломав...» [15]) майже не зберігся на «материковій» Україні, хоча, вірогідно, є одним із найдавніших у купальському тексті, позаяк ілюструє наскрізно присутній в світоглядній, обрядовій та фольклорній площинах семантичний зв'язок Купала – голова¹.

Особливе місце в купальському обряді та супровідному репертуарі на півдні Поділля посідають чинності із паруванням молоді та пісні про вибір пари [2, с. 35]; [9, с. 90]. В українських селах півночі Молдови такі тексти під час святкування Купала не побутують, однак послідовно вириваються вони в ході вечорничних парувань молоді – цікавого обряду, що слугував своєрідною громадською санкцією на дошлюбні стосунки закоханих²; і тим самим компенсують порівняно слабку тут шлюбно-фертильну складову купальського тексту. Цікаво, що зовсім не представлена в усних творах молдавських українців звична для купальських містерій «відьомська» тематика, зрештою не вдалося також зафіксувати уявлень про передкупальську ніч як час свавілля нечистої сили. Мотивно-сюжетний вузол про відьму та її діяння «прив'язаний» у Молдові головню до юріївського обрядового комплексу.

Підсумовуючи, зазначмо, що спомини про купальську обрядовість та пісенність українців на півночі Молдови трапляються переважно в районах, прилеглих до Дністра та поближніх до Вінницької і Хмельницької областей. Свято Купала, виявляючи суголосся пере-

¹ Так, скажімо, Предтеча Іван у всіх східних слов'ян вважався зцілювачем головного болю [13, с. 505]. Вириває цей цікавий зв'язок і в інших купальських піснях Поділля, як-от: «Іванова хата / Запалилася, / Іванові голова / Засмалилася» [11, с. 205].

² Детальніше про обряд див. пр.: [20]; [19]; [18].

довсім із купальськими традиціями південного Поділля, демонструє цілу низку архаїчних рис, як правило, вже затрачених на «материковій» Україні. Фронтальне польове обстеження терену півночі Молдови та подальше наукове вивчення цього сегменту народної культури, ймовірно, допоможуть розкрити семантику багатьох до сьогодні не з'ясованих обрядових чи вербальних компонентів купальського ритуалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитренко А. Свято Івана Купала в селах українського порубіжжя / Алла Дмитренко // Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр. – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. – Вип. 7 (10). – С. 20-25.
2. Завальнюк А.Ф. Українські літні обряди та пісні / А.Ф. Завальнюк. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 304 с.
3. Іваницький А. Исторична Хотинщина. Музично-етнографічне дослідження. Збірник фольклору. Навчальний посібник з музичної фольклористики для вищих навчальних закладів культури і мистецтв I-IV рівнів акредитації / А.І. Іваницький. – Вінниця: Нова книга, 2007. – 576 с.
4. Камінський В. Свято Купала на Волинському Поліссі / В'ячеслав Камінський // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5. – С. 11-23.
5. Климець Ю. Купальська обрядовість на Україні / Ю.Д. Климець. – Київ: Наукова думка, 1990. – 144 с.
6. Кудрявцева З. Купальська лялька: жертва чи посланець до предків роду (світоглядні основи обряду жертвоприношення та його відображення в купальському фольклорі) / Зоя Кудрявцева // Фольклористичні зошити. – 2008. – Вип. 11. – С. 31-50.
7. Народные обычаи и обряды с оклиц над Збручем, описаны Игнатием Гальком. – Ч. 2. – Львов, 1862. – 57 с.
8. Нестеровский П.А. Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк / П.А. Нестеровский. – Варшава, 1905. – 176 с.
9. Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / Вінницький обласний центр народної творчості. – Вінниця, 2003. – 224 с.
10. Панько В. Песенный фольклор украинцев Севера Республики Молдова. Календарная и обрядовая поэзия / В. Панько. – Кишинев, 2009. – 156 с.
11. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским – Т. III. – Народный дневник, изданный под наблюдением действ.чл. Н. Костомарова. – С.-Петербург, 1872. – 488 с.
12. Українські народні пісні в записках Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / Упор., текстологічна інтерпретація і коментарі О. Дея. – К.: Наук. думка, 1974. – 781 с.
13. Усачева В.В. Головная боль / В.В. Усачева // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 1995. – Т. 1: А-Г. – С. 504-505.
14. Фольклор українців Молдови. Зап. О. Харчишин у 2005 р. // Рукописний архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 524.
15. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у сс. Помпа, Суворівка, Нова Чолаківка Фалештського району; у с. Голяни Єдинецького району; у сс. Бирладяни, Ружниця, Унгри, Наславча, Вовчинець, Кодряни, Каларашівка Окницького району, а також у с. Мошана Дондушанського району) 1-13 серпня 2006 року. Записали і розшифрували Н. Пастух, О. Харчишин // Рукописний архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 543.
16. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у сс. Баронча, Первомайське, Марамонівка, Старі Шальвіри Дрокіївського району; у сс. Цамбула, Слобода-Кишкиряни, Таура Векі, Михайлівка, Ніколаївка Синжерійського району; у сс. Николаївка, Проданешти Флорештського району) 15-27 серпня 2007 року. Частина I-II // Рукописний архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 567.

17. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у сс. Єлизаветівка, Боросяни Дондушанського р-ну; с. Голяни Єдинецького р-ну) 10-14 серпня 2009 року. Частина I. Зап. Н. Пастух, О. Харчишин, розшифрувала Н. Пастух // Рукописний архів інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 597.
18. Харчишин О. Вечорничні пісні-парованки українців півночі Молдови: локальне, регіональне, загальнонаціональне / Ольга Харчишин // Народознавчі зошити. – 2013. – № 3. – С. 387-397.
19. Харчишин О. Обряд парування та пісні-парованки у вечорничних традиціях українців півночі Молдови / Харчишин Ольга // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2013. – С. 521-532.
20. Харчишин О. Пісні-парованки в обрядовій традиції українців Молдови / Ольга Харчишин // Міфологія і фольклор. – 2010. – № 3-4. – С. 92-103.